

Horváth Kornélia

A szó mint metafora

A retorika, jelelmélet és nyelvelmélet összefüggéséről

„A metafora-koncepció egyben mindig nyelvkoncepció is.”
(Bezeczky Gábor)

A metaforával és általában a nyelv retorikai működésével kapcsolatban a különféle elméleti vizsgálódások kezdettől fogva két jól elkülöníthető álláspont köré csoportosíthatók. Az egyik megközelítés szerint a metafora a nyelvhasználat különleges formája, és a retorikus beszédmód csupán egy a nyelv eltérő működési lehetőségei közül. A másik nézet a trópusképzést a nyelv eredendő, konstitutív sajátosságaként deklarálja, azaz a retorikusságot általában mint a nyelv univerzális elvét határozza meg. Nyelv és retorika viszonyának kérdése természetesen magára a retorika fogalmának a meggyőzés, ráhatás kontextusában való elgondolását, addig a nyelv eleven metaforikusságának tétele a retorika problémáját általában a költőiség, azaz az irodalom kérdésével köti össze. Az előbbi álláspont legelső képviselőjének Arisztotelészt tarthatjuk, aki a metaforát „a tehetség jeleként”, a nyelvhasználat különleges módjaként írja le.¹ Ettől kezdve, állítja I. A. Richards, „a retorika történetében a metaforát mindvégig valamiféle jópofa szójátékként kezelték. [...] Röviden: a metafora pusztán dísz, a nyelv járulékos képessége, nem pedig lényeges alkotó eleme.” (RICHARDS 1977, 120.)²

Saussure nyelvészeti forradalma megújítja az alakzatok kutatásának tudományát: különösen a francia retorika – amelynek Du Marsais és Fontanier munkái³ révén már megvoltak a francia rendszerező előzményei – hoz létre meghatározó műveket Cohen,

¹ „Bár általában igen fontos az említett formákkal, összetételekkel és szokatlan szavakkal helyesen élni, mégis legfontosabb a metaforák használata, mert csak ezt nem lehet másoktól eltanulni, ez a tehetség jele. A jó metaforák használata a hasonló vonások felismerésén alapul.” (Poétika. 59a7) *A Poétika új, Ritoók Zsigmond által készített fordításában a metafora terminus helyett az értelemátviteli fogalma szerepel: „[...] a legfontosabb azonban az értelemátvitelben való ügyesség. Ez az egy ti., amit nem lehet mástól megtanulni, s ami a rátermettség jele, mert jó értelemátvitelt alkotni annyi, mint látni a hasonlóságot.”* A. Richards az arisztotelészi metaforafogalom kritikája során ezt a megállapítást tartotta a legtevésebb feltevésnek (RICHARDS 1950, 90).

² Todorov szerint a természetes és a képes nyelv ilyenén megkülönböztetése a retorika halálához vezetett: „A retorikusok, akárcsak a klasszikus korszak grammatikusai, hiszik, hogy létezik egy egyszerű és természetes beszédmód, amely nem igényel leírást – mert magától értetődő. A retorika tárgya az, ami eltér ettől az egyszerű beszédmódtól; ez utóbbi azonban nem tárgya semmi másféle elmélkedésnek. Így azután minden ismeret, amit a retorikusok nyújtanak, egy ismeretlen valamihez viszonyított ismeret.” (TODOROV 1977, 63.)

³ Mint Todorov rámutatott, Du Marsais nem választotta le mereven a retorikát a nyelv másfajta megnyilvánulása-iról: „Du Marsais pontosan azt tekinti a retorika területének, amit ma a lexikológusok vallanak a magukénak: ez »a különböző jelentések megismerése, amelyekben egyazon szó egyazon nyelvben használatos.«” Ugyanakkor Fontanier az akkor közkeletű gondolkodásmód szerint a retorika tárgyát elhatárolja a „közönséges beszédmódtól”, és az átvitt jelentésekben jelöli meg (TODOROV 1977, 62, 63). A két francia retorikus munkásságát ettől eltérően értékeli Szegedy-Maszák Mihály, aki Du Marsais-t szóközpontúsága és szemléletének belső ellentmondásossága miatt elmarasztalja Fontanier-val szemben (vö. SZEGEDY-MASZÁK 1995, 30).

Greimas, Barthes és a liége-i μ -csoport (Dubois, Edeline, Klinkenberg, Minguet, Pire és Trinon) könyveiben. E retorikák nyelvszemléletét a kétosztatú, önkényes és szociális megegyezésen alapuló nyelvi jel konceptusa, illetve a *nyelvnek mint rendszernek* a felfogása határozza meg; vagyis erőteljesen szemiotikai alapozású, a retorikát a formális alakzattan irányában interpretáló teóriákról van szó.

A saussure-i tradíció, mint minden nagy hatású elmélet, életre hívta a maga kritikáit is. A retorika és szűkebben a metafora kérdése felől ezt valószínűleg az indokolhatta, hogy – mint Bezečzky Gábor megjegyzi – a metafora „nem engedelmeskedik azoknak a szabályoknak, melyeket a modern nyelvészet a nyelvben felfedez és leír” (BEZEČZKY 1990, 383). A saussure-i elméletet több ponton bíráló Jakobson az ötvenes–hatvanas évek fordulóján a zárt nyelvi rendszer helyett már verbális kommunikációban gondolkodik, s annak keretein belül, a poétikai funkciótól uralt, sajátos nyelvi működésmódként jelöli ki a költőség, azaz az irodalom területét (JAKOBSON 1969). A metafora és az irodalmi szöveg kapcsolatát illetően pedig az ő nevéhez fűződik a metaforát a költészet, míg a metonímiát a művészi próza domináns trópusaként és szövegszervező elveként meghatározó teória (JAKOBSON 1977). Jakobson nyomán Lotman, bár elvi különbséget lát a szöveg nyelvi és retorikai rendezettsége között („A retorikai struktúra kívülről járul a szöveghez és annak pótlólagos rendezettséget kölcsönöz.” (LOTMAN 1999, 104), a trópusat mégsem egy állandó tartalom ornamentikájaként, hanem egy olyan tartalom *kialakításának* működési mechanizmusaként írja le, amely egyetlen nyelv keretein belül nem jöhet létre, s ilyen minőségében az alkotó tudat működésével azonos. Mikor a trópusat a gondolkodás alakító szerveként nevezi meg, Lotman meghaladja tulajdon teoretikus alapállását, mely a retorikát a nyelv egy működési változatjának tekinti, és jelentős lépést tesz a trópus szemantikai elmélete felé.

A saussure-i tradíció megújításának másik módját jelenti a nyelvi jel szerkezetének felülvizsgálata: Umberto Eco Peirce háromelemű jelfogalmához – a jel, a jeltárgy és az azokat összekapcsoló interpretáns megkülönböztetéséhez –, valamint az ebből következő végtelen szemiózis gondolatához nyúl vissza a rendszerként felfogott nyelv dinamizálása érdekében. Eco – egyfelől a peirce-i szemiózis dinamizmusának, másfelől Richards kontextuális elméletének hatására – tartózkodni kíván a metafora „laboratóriumi terminusokkal” való meghatározásától (Eco 1990, 142).⁴ Ugyanakkor a metafora mozgékonyágának és originalitásának elismerése nála még mindig a korábbi retorikai norma megsértése felől értelmeződik. Eco megvizsgálja a szó szerinti és a figuratív jelentés elvi megkülönböztethetőségének lehetőségét, de végső soron nem adja fel a szó szerinti jelentés meglétének és irányító erejének gondolatát.

A saussure-i hagyomány legújabb kritikáját nyújtja két, a posztstrukturálisizmust is meghaladó gondolkodó: Jaques Derrida és Paul de Man. Derrida, mint ismeretes, a jelölők differencia-rendszerének saussure-i tételét extremizálja, s kölcsönvéve Peirce-től a végtelen szemiózis fogalmát, a jelentés folyamatos elhalasztásáról beszél (DERRIDA 1991). De Man pedig, bár a retorikát és a trópusat a nyelv elidegeníthetetlen sajátosságaként értelmezi („A trópus nem származékos, marginális vagy aberráns formája a nyelvnek, hanem maga a par excellence nyelvi paradigma. A figuratív struktúra nem csupán egyetlen nyelvi működésmód a sok közül, hanem a nyelvre mint olyanra jellemző.” DE MAN 1999a, 145), ezzel együtt megőrzi a kételemű, önkényes nyelvi jel

⁴ A metafora nyelvi mibenlétének kérdése, ha nem is ilyen nyitottan, de már a *Nyelvfilozófia és szemiotika* erőteljesebben rendszerelvű összegzésében is helyet kapott (vö. Eco 1984, 141–198).

konceptusát (vö. CHASE 1997, különösen 118, 136). Ezért az eleve trópusként értelmezett nyelvi jel de Mannál nem bír jelentéssel, azaz jelentése csak illúzió, amit a nyelv grammatikai struktúrája rendre érvénytelenít (a grammatikai struktúrából kiolvasható jelentést pedig a retorikai szerkezet semmisíti meg, vö. DE MAN 1999b). Így a trópusnak nincs igazsága sem, a trópus hazudik: „Az igazság trópus; a trópus létrehoz egy normát vagy értéket; ez az érték (vagy ideológia) már nem igaz többé. Az igazság az, hogy a trópusok olyan ideológiák létrehozói, amelyek nem igazak többé.” (DE MAN 2002, 372.) Látható, hogy Derrida és de Man elméleteiben a jel már hangsúlyozottan nyelvi jelként (vagy írásjelként) értelmeződik, ám következetesen meg van fosztva a jelentéstől. De Man szavaival: „A nyelv mint trópus mindig megfoszt.” (DE MAN 1997, 105.)

A retorikai hagyománynak az az oldala, mely a figurativitást és a trópusképzést a nyelv eredendő sajátosságának tekinti, a retorikusság kérdésével szükségszerűen köti össze a *költőiség* problémáját.⁵ A két kérdés összetartozása, s ezen keresztül a retorika fogalmának meghatározása nem evidens: Arisztotelész *Rétorikája* a meggyőzés lehetőségeit tanulmányozza, s mint ilyen, praktikus és módszertani jellegű (*Adamik-fordítás*, 1355b). Du Marsais-nél megváltozik a retorika fogalma: a retorika elszakad a szónoki beszéd fajitól, az érvelő bizonyítás potenciális szituációtól, és erőteljesen nyelvi irányultságú stúdiummá válik.

Retorika, költőiség és nyelv eredendő azonosságának gondolata világos megfogalmazást nyer Nietzsche 1872/1873-as retorika-előadásaiban (NIETZSCHE 1997). Nietzsche szerint „amit a tudatos művészet eszközeiként »retorikusnak« nevezünk, azok a nyelvben és annak létrejövésében mint a tudattalan művészet eszközei működtek, vagyis [...] a retorika a nyelvben rejlő művészi eszközök továbbfejlesztése az értelem napvilágánál. Egyáltalán nem létezik a nyelv nem-retorikus »természetessége«, amelyre apellálhatnánk: a nyelv maga szintisztán retorikai fogások eredménye.” A trópus fogalmát pedig Nietzsche a szó felől közelíti meg: „Önmagában és kezdetől fogva, jelentésére vonatkozóan azonban minden szó trópus.” Ebből következően „a trópusok nem hébe-hóba járulnak a szavakhoz, hanem azok alkotják legsajátabb természetüket. Egyáltalán nem lehet szó valamiféle »tulajdonképpeni jelentésről«, amely csak speciális esetekben válnék átvitté.” (NIETZSCHE 1997, 21, 22, 23.)

I. A. Richards nemcsak azt szögezi le, hogy a metafora a nyelv mindenütt jelenlévő elve, hanem kiemeli, hogy a nyelv eredendő metaforikussága irányítja gondolkodásunkat (RICHARDS 1950, 92–93). Amikor pedig a metaforát, illetve annak jelentését mint két dolog *kölcsönhatásának* eredményét definiálja, túllép a trópus kételemű meghatározásán – a saját terminológiájában a *tartalom* (*tenor*) és a *hordozó* (*vehicle*) fogalmakkal jelölt összetevőkön –, és a metaforát háromtagú szerkezetként írja le. (Ismertes, korábban, a Charles Ogdennel közösen írott művében hasonlóan háromtényezős sémában jellemezte egy kijelentés elhangzásának és megértésének szituációját (vö. OGDEN–RICHARDS 1953, 10–11.) Ebből következően Richards nem a metafora lezártságát, hanem szükségszerű folytatódását hangsúlyozza, vagyis végső soron metaforikus folyamatban gondolkodik.

Richards alapvető módon határozta meg a metafora további vizsgálatának legalábbis az egyik ágát. Elegendő itt Black híres tanulmányára utalnunk, mely a metaforát mint a jelentésteremtés eszközét vizsgálja (BLACK 1990)⁶, vagy a metaforikus

⁵ Ezt teszi De Man is: „[...] én habozás nélkül magával az irodalommal azonosítanám a nyelv retorikai, figurális potenciálját.” (DE MAN 1999b, 34.)

⁶ Black teóriájának egyik kulcsszava, az interakció fogalma is Richardstól ered (vö. RICHARDS 1950, 106).

folyamat riceouri elemzésére. (Itt megjegyzem, hogy bár Ricoeur nem szükségszerűen nyelvi alapon értelmezi a metaforát, amennyiben pedig nyelvészeti kategóriákkal él, a saussure-i *langue* és *parole* kettősségében gondolja el mondatközpontú teóriáját, ennek ellenére a metafora olyan elméletét dolgozza ki, ahol a trópusban zajló *szemantikai* folyamat a jelentés megújításához – szemantikai innovációhoz – vezet, s ezáltal a szubjektumot az egzisztenciális megértés aktusában részesíti.) Rendkívül produktív végül Richardsnak az a meglátása, amely jelentősen átalakítja a metaforának a helyettesítésen (immutáción) alapuló, az antik retorikákból származó és máig közkedvelt értelmezését: az új megközelítésben a helyettesítés vagy csere a trópusképzés folyamatának mindössze első mozzanata lesz, melynek következtében megindulhat a metaforában zajló szemantikai aktivitás.

A retorikát a nyelv konstitutív faktoraként számon tartó szemlélet olyan nyelvelméleti előzményekre, illetve alapokra támaszkodik, mint Wilhelm von Humboldt nyelvfilozófiája vagy Cassirer tana a szimbolikus formákról. Humboldt nál a nyelv nem anyag, *ergon*, hanem önmagát szakadatlanul létrehozó aktivitás, *energeia* (HUMBOLDT 1985, 102). A nyelv kreativitásának forrását Humboldt az artikulált hangban, illetve a hanghoz kapcsolódó belső forma meglétében jelöli meg. Ezeknek köszönhetően mehet végbe az emberi gondolkodás: a hangforma ugyanis nem közvetlenül a dologgal (denotátummal), nem is a róla alkotott benyomások összességével (az érzéki képpel), hanem a róla alkotott képzetrel tart kapcsolatot. Nemcsak arról van tehát szó, hogy a gondolkodás a beszédben, a tagolt hangban válik külsőleg érzékelhetővé, hanem arról is, hogy „a nyelv önmaga is szükségszerűen kötve van ahhoz, hogy kapcsolatba lépjen az artikulált hanggal; máskülönben a gondolkodás nem érhetne el kellő világosságot, a képzet nem válhatna fogalomká” (HUMBOLDT 1985, 95). Humboldt szerint a nyelvi forma nem az anyag formája, hanem gondolati forma (vö. KOVÁCS 2002b, 349), ellentétben a majdani saussure-i teóriával, amelyben a „nyelv forma és nem szubsztancia” (SAUSSURE 1967, 155). Ezzel összefüggésben a humboldti külső forma éppen a belső formának köszönhetően válik értelmezett nyelvi jellé, vagyis a belső forma nyelvhez kötött világlátásunk mutatójaként értelmeződik. (Hasonlót ért majd Walter Benjamin a fogalom elgondolásának – nyelvenként változó – módján, vö. BENJAMIN 1980, különösen 77.)

A XX. században a humboldti gondolatot Ernst Cassirer is továbbviszi. Cassirer meglátása szerint „még a filozófus is csak úgy él a tárgyaival, ahogyan a nyelv megjeleníti azokat a számára. Ezt a közvetlen függőséget nehezebb felismerni, mint bármit, amit az ész közvetve, a gondolkodás tudatos folyamatai révén hoz létre.” (CASSIRER 1946, 9.) A – mai irodalomtudományi terminussal – *nyelvi megelőzöttség* tényét Cassirer a *megnevezés* elkülönítő és értelmező aktusa felől írja le.⁷ Ebből fakadóan elveti az emberi fogalomalkotásnak a logikai hagyományban gyökerező magyarázatát, mely szerint „a fogalom az az idea, amely a *lényegi* tulajdonságok összességét reprezentálja”, mivel a dolgok meghatározott tulajdonságai, melyek alapján elkülönítjük és osztályokba soroljuk magukat a dolgokat, nem adottak, nem léteznek a nyelv előtt, hanem e tulajdonságokat is a nyelv jelentései által, a *megnevező aktus* révén értjük meg (CASSIRER 1946, 24). A megnevezés pedig, mikor a meghatározandó (és

⁷ „A jelenség felfogásának és megértésének intellektuális munkáját meg kell hogy előzze a *megnevezés* munkája. Mert ez az a folyamat, amely az érzékletek világát, melyet az állatok is birtokolnak, mentális világgá alakítja át, az ideák és jelentések világává.” (CASSIRER 1946, 28.)

megismerendő) objektumot egyetlen tulajdonságára szűkíti le, rögtön kinyilvánítja azt a látásmódot is, amelyből eredően az adott dolog nevet, azaz saját jelet és jelentést nyert. Cassirer így szintén elveti a jelentés nélküli nyelvi jel gondolatát: az emberi nyelv hangjai egyszerre jelölőek és jelentőek; az indulathang éppen ebben válik el a „tiszta jelentés hangtól”.⁸ A jel és jelentés ilyen értelmű szétválaszthatatlanságát Cassirer a hangjelek szükségszerű többértelműsége felől igazolja.⁹

Végül egy Cassirert sok vonatkozásban megelőlegező, ugyanakkor nyelvészeti tekintetben precízebb, XIX. századi elméletet vizsgálunk meg röviden. Alekszandr Potebnya teóriájának középpontjában a nyelv elemi jelszerű egysége, a szó áll. A szót Potebnya Humboldt nyomán háromsztatú jelként határozza meg, amely a külső formából (a tagolt hangsorból), a jelentésből és a kettő között *tertium comparationis*-ként közvetítő belső formából vagy képzetből épül fel (POTEBNYA 1990c). A képzet a szónak olyan szemantikai jegye, amelynek alapján a nyelv új jelet (új szót), s ezzel együtt új jelentést képes létrehozni. (Pl. *hát* szavunkból a mögöttes elhelyezkedés szemantikai jegyének felnagyításával jöttek létre a *hátral* és a *hátra* helyhatározószavak nyelvünkben.) Potebnya elméletében így a nyelv teremtő aktivitásának záloga a képzet vagy belső forma, amely *nem pszichológiai fogalomként*, hanem mint a nyelvi forma része működik, s e minőségében lesz a nyelv folytonos aktivitásának záloga.¹⁰ A képzet fogalma reinterpretáción megy keresztül és a *(re)prezentáció* értelmében lesz használatos: a képzet itt az új szót megelőző szójelentés képviselője, a *régi jelentés jele* a nyelvi jelben.

Felől értelmeződik a nyelv eleven metaforikusságának potebnyai gondolata is: „Amennyiben a nyelv metaforikusságán azt a tulajdonságát értjük, hogy minden újabb jelentés (azaz szó) csakis a tőle különböző, őt megelőző szó segítségével jöhet létre, s ennek köszönhetően a korlátozott számú, viszonylag egyszerű szavakból végtelen számú szó keletkezhet, akkor a metaforikusság a nyelv mindenkori tulajdonsága, s fordítani is csak metaforáról metaforára tudunk.” (POTEBNYA 2002a, 181.) A nyelv *par excellence* metaforicitásának ez az elmélete tehát a jelképzés processzusát a jelentésképzés folyamatától elválaszthatatlanként mutatja meg.

A nyelv „a képzet *elhomályosulása*, valamint ennek és az új érzéleteknek köszönhetően új képszerű szavak *keletkezése* mentén fejlődik” (POTEBNYA 2002b, 150). *Képszerűnek*¹¹ Potebnya azt a szót nevezi, amelyben a beszélő és a hallgató még érzékeli a belső formát, azaz a *szójelentés kialakulásának útját*. A szó eszerint magába sűríti tulajdon történetét, azaz a *szóban történés zajlik*. Az így, dinamikájában felfogott háromelemű szó történetisége azonban a szinkron nyelvhasználatban elhalványul: az

⁸ A nyelv fejlődésének folyamatát éppen a hangnak az érzéki benyomástól és az érzéki affektustól való fokozatos eltávolodásaként és függetlenedéseként írja le, megkülönböztetve e folyamat három, egymásra épülő – mimeretikus, analogikus és tulajdonképpeni szimbolikus – fázisát, miközben számos példát hoz a nyelvi formateremtés eszközeiben mindenütt jelenlévő szimbolizáló potenciára (CASSIRER 1975).

⁹ „Mert éppen a többértelműség nem tűri meg azt, hogy egy jel pusztán egyedi jel maradjon; éppen ez az, ami a szellemet arra kényszeríti, hogy megtegye a döntő lépést a »jelölés« konkrét funkciójától a »jelentés« általános és általános érvényű funkciójához.” (CASSIRER 1975, 134.)

¹⁰ Potebnya nyelvelméletéről magyar nyelven vö. KOVÁCS 1999; 2002a.

¹¹ „A nyelvben eredetét tekintve minden jelentés képszerű, s az idő haladtával mindegyik képnélkülivé válhat. A szónak mindkét, a képszerű és a nem-képszerű állapota is egyformán természetes. Ha a szó képnélkülségét valamilyen elsődleges jelentésnek tartanánk (noha ez mindig önkényes lenne), akkor ennek az lehet az oka, hogy a képnélküli szó a gondolkodás átmeneti megnyugvását, nyugalmat jelöli (míg a képszerűség a gondolkodásban megtett új lépést), s a mozgás jobban magára vonja a figyelmet, s inkább kutatásra ösztönöz, mint a nyugalom.” (POTEBNYA 1990a, 160.)

automatizálódott beszéd során a belső forma elvész, s marad a hangsor mint a fogalom puszta, formális jelölője. A *költői beszédmód* ezzel szemben képes feléleszteni a szóban kihunytt képzetet, mivel nem a köznapi nyelvhasználat referencializált jelentésű szavaival, hanem – a jelentés felnyitása és megsokszorozása érdekében – *eleven képzetű* szavakkal él, vagyis a rendszerként (*ergon*) érzékelt nyelvvel szemben a nyelv *energeia*-természetét realizálja, azaz visszajuttatja a nyelvet eredendő létmódjához. Eszerint a dinamikus, eleven képzetű szó a költőiség, a *poiészisz* hordozója a nyelvben, ez a szó pedig az irodalmi alkotásban a költői jelképzés és jelentésalkotás megindítójaként működik.¹² Másfelől, mivel a nyelv természetes metaforikussága a szó *predikatív erejéből* fakad, a tagolt hangsor megnevező potenciálja a szubjektum újraképződésének, vagyis az én önmegértő aktivitásának is letéteményese: „A közvetlen önmegismerés lehetetlen. Az önmegismerés azt az elsődleges, akaratlan tevékenységet feltételezi, hogy szakadatlanul elfolyó állapotban lévő énünk a tagolt hangban érzékelhető nyomot hagy. [...] A hang utalássá, az *elmúlt gondolat jelévé* válik. Ebben az értelemben a szó *objektíválja*, élénk állítja a gondolatot. A szó az a *dolog*, amely nélkül az önmegismerés lehetetlen [...]” (POTEBNYA 2002b, 153.) Olyan kivételes, egyszerre jelölésfolyamatban gondolkodó és *szemantikai* elmélettel van tehát dolgunk, amely – Derridának a jelek tudományára vonatkozó megállapításával ellentétben – nem vonja ki a jelölés mozgásából a jelentést, az egzisztenciális megértés lehetőségét, vagy másképpen: az igazságot.¹³

IRODALOM

- BENJAMIN, Walter 1980. A műfordító feladata. Ford.: Pór Péter. In *Angelus Novus*. Budapest: Magyar Helikon–Európa. 69–86.
- BEZECZKY Gábor 1990. A jelentésteremtő metafora. *Helikon*, 4. 379–389.
- BLACK, Max 1990. A metafora. Ford. Melis Ildikó. *Helikon*, 4. 432–447.
- CASSIRER, Ernst 1946. *Language and Myth*. Transl.: Susanne K. Langer. New York: Dover.
- CASSIRER, Ernst 1975. A szimbolikus formák filozófiájából. Ford. Kanyó Zoltán In Horányi Özséb – Szépe György (szerk.): *A jel tudománya*. Budapest: Gondolat. 121–134.
- CHASE, Cynthia 1997. Arcot adni a névnek. De Man figurái. Ford.: Vástyán Rita, Z. Kovács Zoltán. *Pompeji*, 2–3. 108–147.
- DE MAN, Paul 1997. Az önéletrajz mint arcrongálás. Ford.: Fogarasi György. *Pompeji*, 2–3. 93–107.
- DE MAN, Paul 1999a. A trópusok retorikája. (Nietzsche). In *Az olvasás allegóriái*. Ford.: Fogarasi György. Szeged: Ictus–JATE. 142–162.

¹² A kihunytt képzetű, kételemű szavakat Potebnya prózai szavaknak nevezi. A prózai szó létrejöttét a következőképpen írja le: az érzéki képből kiemelt különböző ismérvek oly mértékben megszorodnak a képzet körül, hogy az ellentmondásba kerül velük, illetve elvész ezen ismertetőjegyek tömegében mint immár jelentéktelen. A képzet eltűnésével a szó mindössze hangzásával képes közvetíteni a megismerendő és a róla alkotott magyarázat (a jelentés) között. Az ilyen szó a beszédben rövid formulaként, meghatározásként működik, mivel a megismerendő és a fogalom teljes megfeleltetésére, kiegyenlítésére törekszik. E törekvés bonyolultabb formája hozza létre és jellemzi a tudományt (POTEBNYA 1990b, 149). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a potebnyai próza fogalma, mely a kételemű szón alapszik, a mindennapi nyelvhasználatot és a hétköznapi prózát jelöli, s nem a művészi prózát, vagyis a prózai formájú irodalmat, melyet a tudós természetszerűleg a *költészet* jelentéskörében tart értelmezhetőnek. Ezt jól mutatja az a potebnyai érvelés, mely szerint Puskin az elbeszélés és a regény magasabb és bonyolultabb *költői formáját* kívánta megvalósítani, illetve Byron, Scott, Dickens, valamint a francia regényírók sorának említése válaszként Buszljajev megjegyzésére, mely szerint koruk, a XIX. század nem volna költői (vö. POTEBNYA 1990b, 156).

¹³ Vö.: „[...] tudjuk, hogy a jeltematika évszázadnyi ideje egy olyan hagyomány agonizáló erőfeszítéseiből áll, amely azzal áltatta magát, hogy kivonja a jelölés mozgásából a jelentést, az igazságot, a jelenlétet, a létet stb.” (DERRIDA 1991, 35.)

- DE MAN, Paul 1999b. Szemiológia és retorika. In *Az olvasás allegóriái*. Ford.: Fogarasi György. Szeged: Ictus–JATE. 13–34.
- DE MAN, Paul 2002. Antropomorfizmus és trópus a lírában. In *Olvasás és történelem*. Ford.: Nemes Péter. Budapest: Osiris. 369–394.
- DERRIDA, Jaques 1991. *Grammatológia* I. Ford.: Molnár Miklós. Szombathely–Párizs: Életünk–Magyar Műhely.
- ECO, Umberto 1984. *Semiotica e filosofia del linguaggio*. Torino: Einaudi.
- ECO, Umberto 1990. *I limiti dell'interpretazione*. Milano: Bompiani.
- HUMBOLDT, Wilhelm von 1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In *Válogatott írásai*. Ford.: Rajnai László. Budapest: Európa. 69–115.
- JAKOBSON, Roman 1969. Nyelvészet és poétika. In *Hang – Jel – Vers*. Budapest: Gondolat. 211–257.
- JAKOBSON, Roman 1977. A nyelv két aspektusa és az afáziás zavarok két típusa. Ford.: Rohonci Katalin. *Helikon*, 1. 129–134.
- KOVÁCS Árpád 1999. A szó diszkurzív poétikája. *Helikon*, 1–2. 5–35.
- KOVÁCS Árpád 2002a. A szó a jel, a megnyilatkozás és a szöveg világában. A megértés poétikai megvilágításban. In Kovács Árpád (szerk.): *Poétika és nyelvelmélet. Válogatás Alekszandr Potebnya, Alekszandr Veszeloovszkij, Olga Frejdenberg elméleti műveiből*. Budapest: Argumentum. 366–380.
- KOVÁCS Árpád 2002b. A szó filológiai és poétikai megközelítésben. In Kovács Árpád (szerk.): *Poétika és nyelvelmélet. Válogatás Alekszandr Potebnya, Alekszandr Veszeloovszkij, Olga Frejdenberg elméleti műveiből*. Budapest: Argumentum.
- LOTMAN, Jurij 1999. A retorika. Ford.: Nagy István. *Helikon*, 1–2. 90–108.
- NIETZSCHE, Friedrich 1997. Retorika. Ford.: Farkas Zsolt. In Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei* IV. Pécs: Jelenkor. 5–49.
- OGDEN, C. K. – RICHARDS, I. A. 1953 (1923). *The Meaning of Meaning*. London: Routledge & Kegan Paul.
- ПОТЕБНЯ, А. А. 1990a. О тропях и фигурах вообще. In *Теоретическая поэтика*. Москва: Высшая школа. 158–164.
- ПОТЕБНЯ, А. А. 1990b. Поэзия и проза. Их дифференцирование. In *Теоретическая поэтика*. Москва: Высшая школа. 149–157.
- ПОТЕБНЯ, А. А. 1990c. Слово и его свойства. Речь и понимание. In *Теоретическая поэтика*. Москва: Высшая школа. 132–139.
- ПОТЕБНЯ, Alekszandr 2002a. A mítosz és a szó. Ford.: Horváth Kornélia. In Kovács Árpád (szerk.): *Poétika és nyelvelmélet. Válogatás Alekszandr Potebnya, Alekszandr Veszeloovszkij és Olga Frejdenberg elméleti műveiből*. Budapest: Argumentum. 176–188.
- ПОТЕБНЯ, Alekszandr 2002b. A szó és sajátosságai. Beszéd és megértés. Ford.: Horváth Kornélia. In Kovács Árpád (szerk.): *Poétika és nyelvelmélet. Válogatás Alekszandr Potebnya, Alekszandr Veszeloovszkij és Olga Frejdenberg elméleti műveiből*. Budapest: Argumentum. 147–154.
- RICHARDS, I. A. 1950 (1936). *The Philosophy of Rhetoric*. New York: Oxford University Press.
- RICHARDS, I. A. 1977. A metafora. Ford.: Rácz Judit. *Helikon*, 1. 120–128.
- SAUSSURE, Ferdinand de. 1967. Bevezetés az általános nyelvészetbe. Ford. B. Lőrinczy Éva. Budapest: Gondolat.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály 1995. Az irodalmi mű alaktani hatáselméletéről. In „Minta a szőnyegen”. *A műértelmezés esélyei*. Budapest: Balassi. 24–66.
- TODOROV, Tzvetan 1977. Trópusok és figurák. Ford.: Vajda András. *Helikon*, 1. 30–40.

FORRÁSOK

- Arisztotelész: *Poétika és más költészettani írások*. Ford.: Ritoók Zsigmond. Szerk.: Bolonyai Gábor. Budapest: PannonKlett, 1997.
- Arisztotelész: *Poétika*. Ford.: Sarkady János. Budapest: Kossuth, 1994.
- Arisztotelész: *Rétorika*. Ford.: Adamik Tamás. Budapest: Gondolat, 1982.

Oláh Katalin